

MUHAMED HADŽIJAHIĆ (Sarajevo)

SINKRETISTIČKI ELEMENTI U ISLAMU U BOSNI I HERCEGOVINI

I

Sinkretizam je normalna pojava u svim religijama. Već pri svome postanku i konstituiranju religije apsorbiraju kvantum staroga nasljeđa. Šireći se na druge prostore i konfrontirajući se sa drugim religijama, odbacivale su, s manje ili više uspjeha, zatečena protivna vjerovanja, moralne obaveze i obrede, ali su činile i koncesije. Poznata je instrukcija pape Grgura I o tome da se postojeća paganska svetišta zamijene kršćanskim bogomoljama, paganske žrtve kršćanskim obredima, dok su se kršćanski blagdani imali slaviti u iste dane u koje i predkršćanski blagdani.

Islam je u svome osnovnom konceptu sadržan u Kur'ānu i hadisu. Ali, u svojoj ekspanziji suočavao se sa sličnim problemima kao i kršćanstvo, odnosno kao i sve druge religije koje se nisu ograničavale samo na plemenski okvir u kome su nastale.

Zato je i islam, kakav su Osmanlije donijele na Balkan, bio već apsorbirao dio predislamskih religioznih zaostataka iranskih i turanskih naroda.¹ Na Balkanu i u Bosni i Hercegovini islam, u doticaju sa civilizacijama s kojima se tu sreo, također nije mogao izbjeći izvjesne strane infiltracije. I dio Bosanaca, koji je prihvatio islam, unio je u novu religiju dosta elemenata ranijih svojih vjerovanja i obreda, prije svega stare slavenske religije, zatim bosanskog bogumilstva, pa i ortodoksnog kršćanstva, kao i drugih kultura, koji su ostavili traga u južnoslavenskim zemljama.

Kada sve ovo napominjem, imam, naravno, u vidu pučki islam, naime kompleks vjerovanja, naziranja i obreda svojstven širokim

¹ Upor. Domusulmanskie verovanija i obrjadi v Srednoj Azii. Nauka. Moskva 1975. — O paganskim survivalima u islamskih naroda skrećem pažnju na knjigu Edwarda

Westermarka (francuski prijevod) pod naslovom *Survivances païennes dans la civilisation mohamétane*. Paris 1935.

narodnim slojevima. Štaviše — kao što će se odmah vidjeti — islam (a to vrijedi i za druge religije) nisu podjednako doživljavali i interpretirali ni duhovni predstavnici islama — hodže. Među njima, naročito tzv. visoka ulema, borila se za prezentiranje islama u njegovu izvornom obliku. Međutim, dio hodža, naročito onih slabije obrazovanih i u zabačenijim krajevima, činili su u manjoj ili većoj mjeri koncesije pučkim religioznim shvaćanjima. Derviši su, opet, unosili izvjestan nonkonformizam i produhovljavanje u ustaljene religiozne forme i sadržaje. Pri svemu ovome važno mjesto pripada i socijalnoj pripadnosti vjernika (sirotinja, srednja klasa, bogataši). U ovom pogledu su od značaja i određena regionalna razlikovanja.

Sve ove diferencijacije nastojale su se prevladati u smislu vraćanja autentičnom islamu. Kroz stoljeća su činjeni naponi da se u narodu iskorijeni sve ono što nije nosilo strogo islamsko obilježje, prije svega u religioznoj sferi.²

Već je glasoviti šejh-ul-islam Abu Su'ūd (umro 1574) u jednoj fetvi (responsa doctorum) proglasio, dapače, nevjernicima sve one koji proslavljaju Jurjevo i slične svetkovine, obilježavajući to odmorom i odlaskom na izlete, pripremanjem različitih jela i sl. Ova važna i interesantna fetva glasi:

Pitanje:

Ako neki muslimani i njihove žene budu uvažavali dane, koje budu uvažavali kršćani, npr. ako ne budu radili nedjeljom, na Božić, Jurjevo i ovima slično koliko god ima dana i ako [to] budu uvažavali kao kršćani zbog toga što idu na izlet, što prave više jela i što ne rade — što je za ovu grupu potrebno po šerijatu, neka se objasni, te neka bude nagrađeno [od Boga].

Odgovor:

Bit će nevjernici; potrebno je da obnove vjerovanje i da obnove brak i da se pokaju. Ako se ne osvijeste, neka se toliko vremena [u originalu nedostaje glagol!], dok se ne obavežu da neće uvažavati te dane. To je nevaljalo stanje. Da Bog sačuva. Napisaó Abu Sa'ūd.³

² Eklatantan primjer iskorjenjivanja tradicionalnih običaja i obreda saopćio mi je Ibrahim Hodžić, šerijatski sudac u mirovini iz Visokog, rodóm iz Godomilja (rogatička općina): »Mehmed ef. Barlov, svršeník Dar-ul-mu'allimina, zabranio je paljenje lila uoči Petrova u selu Živaljevićima, koje imadaše preko 100 muslimanskih domova. S batinom u ruci rastjerao je samo jed-

nom lilaše i od tada nitko u Živaljevićima nije ni pokušao paliti lile. To je bilo nekako oko 1925. godine.«

³ Upor. Fehim Spaho, *Arapski, perzijski i turski rukopisi hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*. I sv., Sarajevo, 1942, str. 27; kodeks sa ovom fetvom sada je u Orijentalnom institutu u Sarajevu; prijevod mi je izvršio Hamid Hadžibegić.

Ipak, jedan dio hodža, i to onih koji su se bili najviše srodili s pukom, nije smatrao odveć zazornim kult paganskih tradicija. Kompleks tih relikata označavan je kao »zemljin zakon« (zakon = vjer zakon), koji je odražavao toleranciju prema narodnim tradicijama.⁴

Postojanje kontinuiteta između ranije zatečenih, te islamskih religioznih tradicija, mislim da se može, prije svega, utvrditi u kontinuitetu kulturnih mjesta, pa ću o tome najprije raspraviti. Kompleks, pak, paganskih, najviše praslavenskih religijskih relikata koji su se donedavna održali u bosanskih muslimana mogli bi se svrstati u dvije grupe:

- a) paganski kultovi,
- b) svetkovine.

Nadalje, sa stanovišta religijskog sinkretizma od značaja je da se utvrdi da li su bosanski muslimani bilo šta baštinili iz bogumilske, odnosno kršćanske starine. Zato će se ukratko raspraviti i o:

- c) bogumilskim religijskim reliktima, te
- d) religijskim reliktima i utjecajima ortodoksnog kršćanstva.

⁴ Šerijatski sudac Ibrahim Hodžić ovako mi je opisao pojam »zemljinog zakona«:

»Za sve ove običaje muslimana istočne Bosne (uz kršćanske praznike) vezan je pojam 'zemljinog zakona'. Na prigovore 'što se moraju pratiti vlaški sveci' mnogo sam puta čuo odgovor da i zemlja ima svoj zakon, na koji je navikla, pa ako se ne poštuje njen zakon koji je 'stariji i od turskog i kaurskog' neće dati nafaku. Pominjanje 'zemljinog zakona' najviše sam puta čuo od svoje majke, koja bi se pozivala na izvjesnog hodžu Brštanca (pravog mu imena ne znam). Hodža Brštanac je bio rodom iz sela Brštanice kod Višegrada. Dobar dio života proveo je kod roditelja moje majke, Halilovića u Žepi, koji su bili veoma bogati. Hodža Brštanac je podučavao djecu kod Halilovića. Tako je podučavao i moju majku, koja ga je cijelog života često spominjala, ali samo, nažalost, s imenom 'hodža Brštanac' tako da mu pravog imena nikada nisam čuo. Mnogo puta sam čuo od svoje majke, kako je hodža Brštanac govorio da i zemlja ima svoj zakon i time opravdavao

sve običaje vezane za kršćanske praznike i pojedine godišnje periode. I mula Hamid Šehić, hodža iz Kalimanića — selo kraj Sokolovića, Rogatica — odobravao je i opravdavao pomenute običaje muslimana, s time da to spada u 'zemljin zakon', na koji je zemlja od iskona navikla. Od svoga oca sam slušao da je pomenuti mula Hamid bio jedan živi kalendar, jer je napamet znao nabrojiti sve kršćanske praznike po redu, koji iza koga dolazi i do koliko dana, te kada nastupaju i koliko traju: prošenci, veljače, babine huke, kresovi, međudnevice, miholjica, luč, ljeto itd., itd., upravo sve. Još su neke mlađe hodže, svršenci Dar-ul-mu'alimina, bili su protiv tih običaja. Bio sam mlad i nisam se miješao u taj razgovor, ali znam dobro da je najjače opravdanje tih običaja bilo da i zemlja ima svoj zakon, 'zemljin zakon' na koji je od pamtivijeka navikla. Taj njen zakon je stariji i od turskog i od kaurskog zakona.«

II

KONTINUITET KULTNIH MJESTA

Elementi sinkretizma u islamu u Bosni najevidentnije se očituju u kontinuitetu kulturnih mjesta, u jednom, dakle, fenomenu koji se prilikom suočavanja starih i novih kultova javljao svugdje u svijetu, u svim civilizacijama. Osvrćući se na taj kontinuitet, neću biti uvijek u mogućnosti da se upuštam u pitanje porijekla svakog od tih kultova, s obzirom na to da je problematika još neispitana.

Ta inače brojna kulturna mjesta, koja su prije islamizacije služila ranijim kultovima, mogu se ovako sistematizirati:

- visovi;
- stara groblja i grobljanske kapele (»hramovi«);
- vrela;
- pećine;
- jezera;
- crkve, itd.

Privlači posebnu pažnju *kult visova*, koji se naslanja na dualističke tradicije stare slavenske religije. Teza koju je 1931. izložio u jednom izdanju zagrebačke akademije dr Ivo Pilar⁵ o paganskom kultu planinskih vrhova, našla je svoju potvrdu i u islamskom sinkretizmu. Prema Pilaru, staro slavensko svetište bilo je konstruirano po slijedećem scenariju: planinski vrh na desno bio bi posvećen bogu tame i zla, a na lijevo, bogu svjetla, sunca i dobra; dijelio bi ih potok, rijeka, odnosno vododerina. Molitvište bi bilo locirano na strani posvećenoj bogu svjetla, sunca i dobra. U kršćanskom, odnosno bogumilskom periodu, paganska svetišta bila bi zamijenjena kršćanskim, a onda islamskim. Na taj način postaje jasno i dobiva logično objašnjenje situiranje lokaliteta Džamija lijevo od vododerine zvane Suho Jezero na Visočica planini. Slično je porijeklo lokaliteta Čabenske stijene na planini Treskavici (gdje se raspoznavao i mihrab); niže Čabenskih stijena nalazila se na desnoj strani Djevojačka stijena u znaku zloduha (daeva po zoroastrovskom vjerovanju), a lijevo voda. Na planini Konjuh, koja se zvala i Dovište, održavane su dove prvog utorka iza Aliđuna — Ilindana; Konjuh bi bio posvećen Svetovidu (Peiskerove tzv. »konjske gore). Na sarajevskom Trebeviću čekao se na Aliđun izlazak sunca, a Aliđun je i posvećen kultu sunca; na vrhu Trebevića nalaze se Sofe, što, dakle, podsjeća na mjesto gdje su se muslimani molili; a i naziv Trebević izveden je od riječi trebište, što znači staroslavenski žrtvenik. Predislamskog su porijekla i ritualne ophodnje planinskih vrhova u vareškoj općini: Huma, Budoželjskih i Selečkih planina;

⁵ O dualizmu u vjeri starih Slovena: Zbornik za narodni život i

običaje Južnih Slavena XXVIII, sv. 1. Zagreb 1931.

s time se počinjalo petog, a završavalo dvanaestog utorka po Jurjevu. Islamsko obilježje ovih jurjevskih ophodnji pojačano je osnivanjem džamije u Karićima, napravljenoj isključivo od drveta 1716. godine.⁶

Kontinuitet svetišta, odnosno molitvišta predstavljale bi i neke predislamske nekropole, na kojima su se poslije islamizacije nastavili moliti muslimani. Riječ je o jednom broju lokaliteta na području između rijeka Bosne i Drine, gdje su se na unaprijed utvrđene dane, utorkom poslije Jurjeva, obavljale *dove*. Imale su izrazito vegetativnu funkciju. Upadno je da su ti lokaliteti uvijek srednjovjekovne nekropole (u jednom slučaju u samoj Tuzli bio je poznat lokalitet gdje su se obavljale ovakve *dove*, ali se nije raspoznavalo groblje; međutim, slučajnim prekopavanjem toga lokaliteta prije rata za podizanje zgrade oficirskog doma tu su se ukazali stećci). Da su ova dovišta i prije islamizacije služila kao molitvišta, uključivo i za pripadnike crkve bosanske, koji su — kao i ortodoksni kršćani — prakticirali podizati grobljanske kapele, saznajemo iz testamenta gosta Radina. On ostavlja »za hram 'i za grob' gdje mi kosti budu i legu 140 dukat«. Pri tome ovaj dostojanstvenik crkve bosanske oporučno je odredio da mu se više groba izgradi »hram«, odnosno kapela. Pa i do danas se sačuvalo više ovakvih »hramova«, kao što je mauzolej tepčije Batala na vrhu jednog brda nedaleko od Gornjeg Turbeta, dalje Ratajska ćelija, pa još niz grobljanskih kapela, prije svega u zemlji hercega Stjepana.⁷ Posebno skrećem pažnju na ćeliju u živoj stijeni blizu Čengića kule u Rataju, jedan hypogaeum s natpisom u bosančici, na kojem je Marko Vego pročitao ime Radoja ili Radonja i godinu 1492. Poslije njene »islamizacije« smatralo se da ćelija, pretvorena u tekiju, pripada Jusufu Asariji ili Žutom Jusufu. U njenom produžetku podignuta je i džamija.⁸

Pojedina *vrela* također su važila kao islamska kulturna mjesta.⁹

⁶ I kršćanstvo uvažava »simbolizam visova«, situirajući tamo crkve. Posebno je na visokim mjestima izgrađeno dosta Gospinih svetišta. U Bosni je kod katolika običaj da se uoči Velike Gospojine (15. augusta) iznose na visove i sutradan vraćaju Gospine slike, i to Olovska gospa na Klisu, Lipnička na Majevicu, Komušinska na Konđžilo. Ovaj običaj za Komušinsku gospu lijepo je opisao još Evans (upor. srpskohrvatsko izdanje pod naslovom »Kroz Bosnu i Hercegovinu peške« u Biblioteci Kulturno nasljeđe. Sarajevo 1965, str. 152. i dalje).

⁷ Upor. Muhamed Hadžijahić, Jedan bogumilski relikv u kulturi bosanskih muslimana. Pregled LIX, br. 4—5. Sarajevo, april—maj 1969, str. 558—566.

⁸ Rekonstrukciju džamije objavio je Vlajko Palavestra u članku Ćelija u Rataju. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Gornje Podrinje u doba Kosača. Sarajevo 1977.

⁹ Jedan broj ovakvih *vrela* naveo je Emilijan Lilek u svome radu »Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine.« Gl. Z. m. VI, 1894, str. 259—264. Dalje upor. Pavao Anđelić, Srednjovjekovna kulturna mjesta

Jedno od tih vrela je sarajevski Abuhajat na starom putu nadomak Kozje ćuprije. Već sâm naziv Abuhajat, vrelo života, daje mitsku podlogu ovom lokalitetu. Po islamskoj legendi, Hidr se napojio s vrela života i ostao vječito živ; prema verziji Nizamije, Hidr se napojio s Elijasom, pa su obadvojica postali besmrtni.¹⁰ U znaku Hidr — Elijasa — Jurjeva — okupljale su se Sarajlije na putu u prostoru pokraj Abuhajat vrela, praznujući Jurjevo. U vrelo se bacao i novac (običaj: stipem jacere). Vrelo Abuhajat pripisivala su se ljekovita svojstva. Poštovali su ga ne samo muslimani, već i pripadnici ostalih konfesija.¹¹

Drugo jedno vrelo kao predmet kulta jeste vrelo Bune u Blagaju kraj Mostara. Već je Evlija Čelebija zabilježio neke pojedinosti koje to posvjedočuju: važio je tabu u pogledu ribolova na samom izvoru: »Oni vjeruju da nijedan čovjek koji bi namjerno ulovio jednu od tih riba ili im bacio travu kojom se one truju, sigurno neće biti spasen, da neće imati sreće i da će najposlije biti obješen.« Na vrelo su se pridonosile žrtve (kurbani). »Na obali ovog bazena kolju kurbane, pa ih ostavljaju napolju i daju orlovima... Bacaju ribama ovčiju džigericu, i ako je one pojedu, vjeruju da će im se tobože ispuniti želja.«¹²

Na ove stare kultove dogradio se i islamski, osnivanjem halvetijske tekije uz samo vrelo, kao i konstruisanjem jednog od brojnih kenotafa legendarnog Sari Saltuka, koji se borio sa zmajem da bi mu preoteo ljepoticu, kćerku hercega Stjepana koja je stanovala u drevnom gradu poviše vrela. Međutim, prije druge polovice XVII stoljeća kult ovog čudotvornog islamskog misionara po balkanskim zemljama nije bio vidno obilježen u Blagaju (s obzirom na to da Evlija Čelebija, koji je imao mnogo smisla da uočava ovakve spomenike, na ovom lokalitetu ne zna za Sari Saltuka).

Zanimljivo je da tekiju dijelom nadvisuje ogromna stijena, što će reći da je dozidana na stijenu. Ovaj detalj mogao bi biti indikativan u tome smislu da se ovdje, zapravo, nastavlja jedna ranija tradicija na našem tlu. Upozoravam na pravoslavne manastire Zavalu u Popovu polju i Dobrun kraj Višegrada. Zavala je također prizidana uz jednu pećinu, i, što je također značajno, sagrađena je u XVI stoljeću na temeljima srušenog hrama (Sv. Radojčić). Po nekoj istoj logici kao da je situiran i manastir u Dobrunu.

Kao treći primjer kulta jednog vrela može se uzeti vrelo Proboj među Radišićima i Vitinom kod Ljubuškog. Po legendi

u okolini Konjica. Gl. Z. m. XII. Arh. 1957, str. 186—188.

¹⁰ Upor. A. J. Wensinck und J. H. Kramers, Handwörterbuch des Islam. Leiden 1941, str. 288.

¹¹ O Abuhajatu upor. Carl Patsch, Drei bosnische Kultstätten.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XXXII, Bd. 2 u. 3 Heft, str. 141—142.

¹² Evlija Čelebija, Putopis. Preveo i komentar napisao Hazim Šabanović, II. Sarajevo 1957, str. 231—232.

islamskog porijekla — koju je 1897. godine zapisao kadija Sadik Ugljen — ovo vrelo je prvi put provrelo »kada je tuda naligao jedan dobar čovjek između onih dvanaest dobrih ljudi što su bili uz Isa-pejgambera zvani ljudi kod muslimana havarijuni (apostoli), a između njih su petorica došla u Evropu i jedan od te petorice po imenu hazreti Šemun (Sv. Simeon) . . . naligao tuda na konju. Konj i on su bili plaho ožednili te se je on odmarao ondje gdje vrelo Proboj ističe. Konj mu udari nogom o stijenu, iz koje Božjim kudretom (moći) probi odmah voda. Po tom što je njegov konj probio kopitom tu stijenu, prozva se to vrelo Proboj, a po vrelu dobi ime i selo Proboj«. Predanje se, zapravo, odnosi na moći Sv. Šimuna Bogoprince u crkvi sv. Šimuna u Zadru. Indikativno je da je sv. Šimunu data počasna titula »hazreti«, pa ga tako muslimani u ovoj legendi smatraju svojim. Kult je mogao predstavljati staroslavenski relikv, ali se mogao naslanjati i na ilirska božanstva vode, nazive izvora po konjima, pa i običaj prinošenja žrtve potapanjem konja.

Sarajevski izvori Trčivoda (više Hrida prema Jarčedolima) i Piščivoda (blizu starog jevrejskog groblja) poznati su kao izletišta, ali su se najviše posjećivali četrdeset dana pred Jurjevo.

Pokraj izvora Piščivode nalazi se Urjan-dedovo turbe, gdje se išlo na murad.¹³ »Od Pišči vode . . . ne smiješ se vode napiti, dok nijesi štogod kraj vode metnuo, ili novca, ili štogod od sebe (komad odijela, marame i dr.). Na donju Piščivodu idu muhamedanke prije sunčevog rođenja, pa tu, darujući vrelo novcima, gataju i vežu uzlove od krpa na šipke od vrbica koje rastu kraj vrele« (Emilijan Lilek).

Jedno vrelo kultnog značaja jeste Babun u Ilićima kraj Mostara. Na vrelo Babun (danas česma) dolazili su na uranak mostarski muslimani na Edrelez (kako su nazivali Jurjevo) i tu ostajali na teferiču cijeli dan. Svetište bi moglo biti drevnog postanka, jer je konstruirano po dualističkoj shemi. Simptomatičan je i naziv Babun reminiscirajući na bogumile. Ovdje je onda utemeljena i džamija.¹⁴

Kultni značaj imaju i neke *pećine*, i to Ajvatovica, 6 kilometara udaljena od Prusca, Brateljevićka pećina, 6 kilometara od Kladnja, Kuhija iznad sela Ribića kod Ostrošca i dr.

Bila je najpoznatija Ajvatovica po legendarnom Ajvaz-dedi. Njemu se pripisivalo da je preveo na islam selo Veselu, kao i da je doveo vodu u Prusac iz stijene Ajvatovice koja se raspukla. Čini

¹³ Upor. Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. Sarajevo 1913, str. 202.

¹⁴ O toj džamiji upor. H. Hasan-dedić, Džamija Salihina sina Temino-

va na Babunu u Mostaru. Glasnik VIS-a XXXIV, 9—10, sept.—okt. 1971.

se, međutim, da je vjerojatnije ako se uzme da je Ajvaz-dedo živio u drugoj polovici XVII stoljeća, pa da je, prema tome, i kult Ajvatovice poznijeg postanka. Dova se na Ajvatovici činila sedmog ponedjeljka poslije Jurjeva, uz prisustvo više hiljada hodočasnika koji bi dolazili pred pećinu, organizirano pod bajracima.

U pećini u Brateljevićima kod Kladnja do danas su se očuvale neke slikarije iz srednjeg vijeka, koje indiciraju da je ova pećina bila kultno mjesto. Kasnije je ta pećina preobraćena u dovište, gdje se u posljednji jurjevski utorak, neposredno pred Aliđun, obavljala sve do 1946. proljetna dova (molitva).¹⁵

U Sarajevu se obilazila, naročito četrdeset dana prije Jurjeva, pećina Posluha ili Sluha na gornjem desnom podnožju Kozje ćuprije niz Miljacku; ispod nje se podvlačilo, pa se po šumovima koji su dopirali odgonetalo šta će se onom koji sluša dogoditi.¹⁶

Slična proricanja poznata su na ruskom sjeveru. Sovjetski pisac Stjepan Šćipačov opisao je u autobiografskim crticama iz svoje rane mladosti kako su momci i djevojke u sibirskom selu Šćipaču, udarajući o bunarski zid oklagijom, slušali šumove po kojima se razaznavalo ime suđenice ili suđenika.

Nadalje se srećemo i s pojavom da su pojedina jezera bila predmet posebnog kulta. Zaslužni folklorista Milena Preindlsberger-Mrazović opisala je ilindanske svečanosti na Zelengori, gdje su još dan prije Aliđuna dolazili seljaci iz dolina sa svojim ženama i po prastarim običajima svetkovali ovaj blagdan. Muslimani iz Borča, tada s perčinima, kupali bi se na jezerskom izvoru zvanom Javić-vrelo. Ko je htio na Aliđun da odatle uzme vodu, morao se pokajati za grijeha i biti besprijekorno čist. Na Javić-vrelo ukazivalo se »suzno oko«, čiji su postanak Borčani vezali za svoju islamizaciju. Prema legendi, u davna vremena kada su Borčani primili islam, jedan od njih se tome suprotstavio i pobjegao u Zelengoru. Borčani su ga tjerovali i zasuli kamenom. On se zaplakanog lica bacio u jedno duboko vrelo i nestao. Od tada se u jezeru počelo ukazivati jedno suzno oko, Javić-vrelo. To je dalo povoda da su tu Borčani stalno dolazili, pa pokraj vrela razrješavali i svoje porodične spоровe (»kućni sud«).¹⁷

Kontinuitet kulturnih mjesta vidljiv je, kako je rečeno, i po brojnim džamijama, situiranim na crkvištima, odnosno crkvama pretvorenim u džamije. Proučavajući kulturna mjesta u okolini Konjica, to je zapazio i Pavao Anđelić; mogao je konstatirati da su u četiri mjesta na temeljima crkava podignute džamije (Konjic,

¹⁵ M. H. i H. H. S., Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kulturno mjesto. Glasnik VIS-a XLII, 5, sept.—okt. 1979, str. 470—487.

¹⁶ Up. E. Lilek, ibidem, str. 644.

¹⁷ Milena Preindlsberger-Mrazović, *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts und Kultur — Bilder aus Bosnien und der Hercegovina*. Dresden—Leipzig 1909, str. 292—293.

Seonica, Ostrožac, Gorani).¹⁸ Pretvaranje crkava u džamije, barem u Bosni i Hercegovini, uslijedilo je u najviše slučajeva kao posljedica nestajanja kršćanskih vjernika u odnosnom kraju, odnosno kao posljedica njihova primanja islama, pa je zapravo vjerski prestrukturirano stanovništvo u odnosnom kraju samo nastavilo vršiti obrede prevladavajuće vjere na svojim ranijim kulturnim mjestima. Kulturna mjesta koja su izgubila svoju raniju funkciju bila su najpogodnija da budu nadomještena novim kultom već i zato što je u mentalitetu ljudi, naročito u ranije vrijeme, da nerado kao pojedinci prisvajaju zemljišta koja su prije toga služila za kult; kult koji je postao dominantan bio je predestiniran da se situira tamo gdje je do tada bilo kulturno mjesto. To je, po mome mišljenju, uvjerljivo pokazao dr Adem Handžić na primjeru katoličkih crkava i samostana u sjeveroistočnoj Bosni. Prateći sudbinu tamošnjih crkava i samostana, Handžić smatra da je mijenjanjem fizionomije varoši u muslimanske kasabe, masovnošću islamizacije i doseljavanjima došlo do povlačenja katoličkog elementa. Tako su samostani, konkretno u Zvorniku, Gornjoj i Donjoj Tuzli, nestali ili pomjereni uslijed prevladavanja muslimanskog stanovništva. S druge strane, u Srebrenici, Olovu, Modriči i dr., gdje se katoličko stanovništvo uspjelo još neko vrijeme održati, nije dolazilo do ovakvog potiskivanja sve dok je katolički elemenat predstavljao neku populacionu snagu.¹⁹

III

PAGANSKI KULTOVI

Makar da je kroz 500 godina vođena uporna borba da se iz bosanskog islama eliminiraju svi elementi koji ne sadrže islamsku tradiciju, mogu u ovoj prilici konstatirati da se kod bosanskih muslimana očuvao, moglo bi se reći, pravi panteon starih paganskih božanstava. Ova je tvrdnja na prvi pogled teško uvjerljiva, no pokušaću da je bliže obrazložim.

Ovdje sam u mogućnosti da kod bosanskih muslimana ukažem na tragove sljedećih starih paganskih božanstava:

- Oganj;
- Pir;
- Tur (Thorr);
- Did (Djed);
- Radogost.

Polaznu osnovu u rekonstruiranju relikata ove stare mitologije čini jedna zabilješka, koju sam kao dječak od 16 godina zapisao

¹⁸ Pavao Anđelić, *ibidem*, str. 196.

¹⁹ Dr Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku. Sarajevo 1975.

1933. godine. Tada sam od jedne siromašne starice, Puhalovke Alijaginice, koja je stanovala u Čebedžijama u Sarajevu, doslovce zabilježio ovo:

»Srijedom se klanja podne i pokloni se:

Ognju i Ognjenu Pîru,
Tûru, Hadži Dēdi,
Hadži Kasāpi, Sitoj Nefisi,²⁰
Vejsil Karāniji,
Njegovu ocu i materi
i bratu Mevlānu.«²¹

Provjeravajući da li se ova tradicija i sada negdje održala, saznao sam od Mahmuda Traljića (rođenog 1918. u Sarajevu) da je on nabranje ovih imena slušao od sarajevske bûle Fatime hanume Hajrićke, koja je umrla 1961. ili 1962. godine u 102 godini života. Traljić je dobro poznao Hajrićku, pošto je stanovala tačno prema njegovoj kući u Hadži Mustafinoj ulici (današnjoj Majevićkoj) na Vratniku. Ona je umjela salijevati i »stravu«, pa je — kako se sjeća Traljić — tiho moleći prilikom salijevanja strave navodila i »Ognjenog Pira« (kod Puhalovke: »Ognjev Pir«).

Jednu listu starih paganskih božanstava — makar da autor toga nije bio svjestan, kao ni ja kada sam kao 16-godišnji dječak zapisao saopćenje Puhalovke — naveo je i Seid M. Traljić u članku »Iz narodne tradicije sarajevskih muslimana« koji je objavljen u sarajevskom »Islamskom Svijetu« od 15. marta 1935 (IV/133, str. 6). Seid Traljić je tom prilikom nabrojao više imena ljudi koji su se među sarajevskim muslimanima smatrali bogougodnicima, pa na kraju članka dodaje i ovo:

²⁰ Evociranje »Site Nefise« na prvi pogled izgleda da se odnosi na Sittei Nefisu, praunuku Muhamedova unuka Hasana i snahu imama Džaferi Sadika (rođena je 762/63. godine); s mužem se preselila u Kairo. Tu je i umrla, a grob joj se i danas posjećuje. Važila je kao pobožna i učena žena. — Međutim, ima i sarajevska »Sita Nefisa« ili Nefa, pa, štaviše, postoje dva hodočasnička mjesta sa tim imenom. U tzv. Poljanićevu popisu sarajevskih turbeta i grobova koji su važili kao zijaret-gah (hodočasnička mjesta) naveden je jedan od ovih grobova kao grob »poznate Vaizkinje bule, za koju se smatra da je evlija (bogougodnik), Nefisa kadu-

ne, ukopane na Velikom grebju«. Poljanićev popis nastao je u prvoj polovici XIX stoljeća.

²¹ Vejsil Karanija, odnosno Uveys el Karani (ili Karni) poznat je u folkloru bosanskih muslimana (upor. Novi Behar VII/1934, br. 17—18, str. 253—4). Važi za zaštitnika (pira) saračkog esnafa. Porijeklom je iz Jemena iz plemena Karen. Muhamedov je suvremenik u rangu tabiina, iako Muhameda nije nikada vidio. Predvodio je deputaciju iz Jemena halifi Omeru. Zajedno s Alijom sudjelovao je u boju na Siffinu godine 37/657, pa je tom prilikom navodno i poginuo (Hajruddin az-Zirikli, Al-alam I, II izdanje, str. 375).

»Ima još dosta lica koja narod poštuje i u dovama spominje. Ako bismo pisali o svima daleko bi nas to odvelo, ali ćemo spomenuti ona imena koja su najinteresantnija. To su imena: Iglen hodža, Iglen kaduna, Bejān kaduna, Murād kaduna, Ćorava Ajka, Oganj, Ognjev Pir, Tiro, Tirnica, Sita Nefa (Nefisa), Hadži Kasap, Hadži Kasapinca, Alija na jaliји, Alija na galiји (ovoga spominju u dovi poslije podne namaza), Travanski pir itd.«²²

Oganj, Ognjev Pir i Tur — Tir, a možda i Hadži Dedo — ako je dozvoljeno da ga poistovjetimo s kijeuskim Didom (Djedom) — spadali bi u domen praslavenske mitologije. Drugim riječima, to znači da se među bosanskim muslimanima našlo osoba koje su se iako nesvjesno, još pred drugi svjetski rat, molili starim slavenskim bogovima. Dalje je značajno i to da se u obredu »strave« izgovaralo ime jednog staroslavenskog božanstva.

Smatram da nema nikakva razloga provenijenciju kulta Ognja, Pira i Tura tražiti izvan praslavenske domovine, pogotovo zato, jer su nam ovdje ova božanstva prezentirana u jednom koneksitetu. Ovo je, čini mi se, potrebno naglasiti imajući pred očima općerašireni kult ognja, odnosno vatre. U našem slučaju je, međutim, očito da se pod Ognjem podrazumijevalo određeno staroslavensko božanstvo, pri čemu ovdje nije bitno da Agni, ignis, srećemo još u Vedama. Bosanskim muslimanima je kult Ognja nesumnjivo staroslavenska baština.

U vezi koju je sačuvala sarajevska tradicija oganj je jamačno identičan s Ognjem spomenutim kod ruskog ljetopisca Nestora. Prema Nestoru, Svaroh kao stvoritelj svemira i svjetlosti imao je dva sina: Sunce i Oganj (Огонь). Kult ognja kod istočnih Slavena potvrđuje i Idrizija (iz prve polovice IX stoljeća): »Svi poštuju oganj... Kada spaljuju mrtvaca vesele se, jer tvrde da se raduju zbog toga što ga je gospod obasuo milošću«.

Ognjev Pir, odnosno Pir trebalo bi — analogno Ognju i Turu — da je staroslavensko božanstvo, stojeći u uskoј vezi s Ognjem. Pir, ako se uzme da je grčka riječ rimskog porijekla, faktično i znači oganj.²³ U staroslavenskom jeziku, a zatim u ruskom (upor. Ruska pravda), te u nas pir je isto što i gozba, svadba, odnosno sastanak gdje se pije. Nije isključeno da se prvobitno radilo o religioznim gozbama, posvećenim Piru. U personificiranom smislu riječ

²² U »Islamskom svijetu« štamparskom greškom objavljeno »Travanski pir«. Po Traljićevu usmenom objašnjenju izgovaralo se »trā-

vanski pīr«, dakle pir od trava, bilja.

²³ Pir je u mnogim slavenskim, pa i nekim indoevropskim jezicima jedna vrsta žita.

pir upotrebljavala se i u značenju prvak. »On je pir privorski«, kaže se, npr., u Gornjem Vakufu za najuglednijeg čovjeka privorskih sela kod Gornjeg Vakufa (saopćenje Ibrahima Kirlića iz Sarajeva). Traljić, kako je navedeno, spominje i Pira travanskog, pira nad travama, u jednom, dakle, mitološkom značenju. Ognjev Pir stajao bi uporedo sa Travanskim pirom.²⁴

Dalje, najveću pažnju izaziva spominjanje Tura u formuli zabilježenoj od Alijaginice Puhalovke, odnosno Tira kod Traljića.

Tur (Thorr) je staro skandinavsko božanstvo, bog-gromovnik, sin Odina i Zemlje.²⁵ Preuzeli su ga Rusi i valjda još neka slavenska plemena, iako to sovjetski učenjaci — dosljedni u potpunom negiranju tzv. normanske teorije — ne prihvataju.

Stari ruski ljetopisci pričaju o jednoj epizodi koja se odnosi na ruskog kneza Igora (912—945), spominjući kako su se Kijevljani sakupili i održali vijeće kod Turova hrama (у Турови божњицѣ).

Taj lokalitet, podsjećajući na Tura — zapisan krajem XII stoljeća — održao se više od 150 godina nakon oficijelnog primanja kršćanstva. Drugi jedan stari tekst spominje Tura kao brata varjaškog Ragvoloda (Ragnvald), nazivajući Tura Tirom (Бѣ до Рагволодъ пришедь из за морья, а брат его Тыры имаше Туров).²⁶

U jednom, pak, katalogu, gdje se navode bogovi koji su se kultivirali u Kijevu prije kršćanstva, tvrdi se da su »u starom hramu našli i boga Tura«.

Zanimljivo je da je i ruska pravoslavna crkva preuzela kult Tura. U kasnijim ruskim izvorima, prije svega martirologiumima nailazi se na »svetog mučenika Turova«, na crkvu »svetog mučenika u Torovu« i sl.²⁷

Mislim da je jasno da Tur, odnosno Tiro, kojemu treba, prema verziji Seida Traljića dodati i žensko kultno ime Tirinca, nalazi svoje ishodište u drevnom ruskom božanstvu Turu, odnosno Tiru. Islamizacija je, naravno, izbrisala Turu (Tiru) božanski karakter, ali mu se sačuvalo ime do drugog svjetskog rata u molitvama, a molilo se, jer se smatrao svetim. Za sada mi nedostaju bilo kakvi drugi podaci, naročito pričanja o Turu. Prava je šteta što je Gržetić²⁸ prilično neodređen, tvrdeći da »drži narod u Bosni i Hercegovini

²⁴ Riječ pir javlja se kasnije u Bosni posredstvom islamske civilizacije u značenju obretnika i patrona pojedinog zanata, odnosno u smislu derviškog duhovnog vođe. Upor. Osman A. Sokolović, Zaštitnici (pirovi) pojedinih zanata kod muslimana. Novi Behar III/1929, str. 210.

²⁵ U dvotomnom djelu *Altergermanische Religionsgeschichte* (II sv., Berlin 1957), autor Jan de Vries,

raspravlja opširnije o bogovima Tiwaz-Tyr (na str. 10—26) i Donar-Thoru (na str. 107—153).

²⁶ Upor. Stan. Rožniecki, *Perun und Thor*. Archiv für slavische Philologie XXIII sv. Beograd 1901, str. 462—520.

²⁷ St. Rožniecki, *ibidem*, str. 480—483.

²⁸ Nikola Gržetić, *O vjeri starih Slovjena*. U Mostaru 1900, str. 162.

i danas da svijet počiva na 'Turu', te kad se trese, da će se potresom pojaviti«. Gržetić poistovećuje Tura sa Velesom (Volosom) »te mu ima još i dan-danas traga među slovjenjskim plemenima bud u mjestnim imenima bud u običajima i narodnom vjerovanju«.

Imajući u vidu egzistenciju kulta Tura mislim da je logičnije toponime kao što su Turovo (ispod Jahorine), Turić (Gradačac), Turici (Vlahovići kod Travnika, Lugovi kod Fojnice, Banovići, Visoko), Turija (Bihać, Konjic, Tuzla, Visoko, Srebrenica), Turjak (Bosanska Gradiška, Dobrun kod Višegrada) i Turjačani (Bosanska Gradiška) dovesti u vezu s kultom Tura, nego li sa istoimenom, ali davno izumrlom životinjom. Ovdje iznesena pretpostavka da bi selo Turovo ispod Jahorine moglo podsjećati na Tura potvrđuje se i okolnošću da se u Turovu na Vidov-dan održavaju derneći (zabave), a Vidov-dan je supstitucija za Tura — Peruna — Vida.

Iz »Slova o polku Igoreve« vidi se da je ruski knez Vsevolod, brat kneza Igora, označavan kao »Buj-Tur« (buj = odvažni, hrabri), »Jar Tur« (jar isto što i buj), zatim kao »Tur na konju«; knezovi su unuci i praunuci Dažbogovi. To upućuje na tendenciju prenošenja svojstva bogova na vladare, a onda na prvake općenito (kao što je slučaj sa »pirom privorskim«). Imena bogova davana su i običnim smrtnicima »ne bi li ih ti bogovi uzeli pod svoju zaštitu« (A. Brückner). Primjere za ovu pojavu kod bosanskih muslimana imamo, kako se čini, u prezimenima Tiro (Hasan-paša Tiro), Pirić, Piriya, Pirkicić, dalje Hurko (K'hurko, Gurcho, Gurko je kod starih Slavena važio kao pronalazač oranja), pa i Strik (Starik je u istočnih Slavena važio kao bog vjetra),²⁹ a moguće i Buturović (Buj-Tur).

Nije sigurno da li se »Hadži Dedo«, spomenut uporedo sa Ognjem, Ognjevim Pirom i Turom, može uvrstiti u ostatke staroslavenske mitologije. Ovo izrazito neodređeno ime u mnoštvu anonimnih »hadži deda« moglo bi ukazivati i na konkretnu ličnost. U Sarajevu je, naime (prema defteru od 1520/1521), postojala Hadži Dedina zavija, pa bi se evokacija Hadži Dede mogla odnositi i na ovog osnivača zavije. Manje je vjerojatno da bi spomen Hadži Dede podsjećao na dida crkve bosanske. Ako bi se, pak, Hadži Dedo mogao uvrstiti u staroslavenski panteon, onda treba podsjetiti da se u Kijevu Didu (Djedu) držao sveti oganj; svećenici govorahu da mu je unuk Lela (Lelъ) prvi uždio vatru.³⁰ Obred »дзяды« u raznim varijantama održao se doskoro u Bjelorusa kao ostatak kulta predaka.³¹

²⁹ O Stribogu u ovoj vezi upor. N. R. Guseva, K voprosu o značenii imen nekih personažei slavjanskogo jazičestva, u zborniku Lične imena v prošlom, nastojaščem, buduščem. Moskva 1970, str. 335.

³⁰ Upor. dr Nikola Gržetić, O obožavanju vatre i ognjišta. Zora, Mostar, god. III, 1898, br. 4, str. 141.

³¹ S. A. Tokarev, Religioznie verovanija vostočnoslavjanskih narodov XIX načala XX veka. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1954, str. 37—38.

Prema Puhalovki, klanjalo se i Hadži Kasāpi (također i prema Traljiću). Da li se možda ovdje kriju Gržetićevi »κασ-πυροι« — ognjenopoklonici?³²

Što se tiče boga Radogosta, nije isključeno da su se tragovi njegova kulta kod bosanskih muslimana sačuvali u jednom karakterističnom detalju na sljemenovima starih muslimanskih kuća.

Iz vlastitog zapažanja mi je poznato da su mnoge muslimanske kuće imale na sljemenu drvenu sjekiricu, koja je nekada bila i dvo-sjekla, na čitavom području istočne Bosne, gdje je svaka 5—6 kuća imala na krovu sjekiricu (»I ja sam svojom rukom napravio sjekiricu za našu kuću u Godomilju kada smo mijenjali krov oko 1930—1931. godine« — obavijestio me je Ibrahim Hodžić, kadija u mirovini), na selima oko Sarajeva (Hrasnica, Ugosko), u konjičkom kao i u drugim krajevima Bosne, na mjestu gdje je kod kršćana stajao križ. Etnograf Vejsil Čurčić piše da se »na seoskim muslimanskim kućama vrlo često viđa drvena sjekirica, očevidno da čuva dotičnu kuću i njenu čeljad od svake napasti«. Čurčić objavljuje i fotografiju »seoske muslimanske kuće sa sjekiricom na sljemenu«.³³ Također je objavljena slika jedne ovakve drvene sjekirice u selu Grivin u okolini Rudog.³⁴

Na sljemenu se postavljala, osim drvene sjekirice, još i drvena munara »kao znak po kome je putnik znao da je tu otvoren konak« (H. Kreševljaković), drveni šiljak, drvena jabuka (po narodnim pjesmama »od zlata jabuka, na jabuci alem kamenovi«), rjeđe drveni ključ i sl.

Svi ovi znakovi, kako se po svemu čini, stoje u vezi s kultom gosta, musafira. Za sjekiricu na sljemenu stvar po jednoj dalekoj provenijenciji postaje očiglednija, ako se uvaži da je sjekira bila simbol boga Radogosta. U starodrevnom hramu u gradu Ratari (Rethri) među Ljiticima ili Ratarima u porječju Odre bio je postavljen drveni kip Radogosta u antropomorfnom obliku sa kruhom i zdjelicom soli u lijevoj i dvosjeklom sjekirom u desnoj ruci.

Čini mi se, prema tome, da se teško oteti dojamu da drvena sjekirica na sljemenu muslimanskih kuća — gdje se i inače postavljao uobičajeni znak za dobrodošlicu gosta — ne stoji u direktnoj vezi s bogom Radogostom.³⁵

Iz staroslavenske biljne i životinjske mitologije u bosanskih muslimana — koliko sam u stanju utvrditi — najizrazitije se odr-

³² Gržetić, O vjeri starih Slovjena, str. 139—140.

³³ Vejsil Čurčić, Oružje u narodnoj medicini. Napredak, Sarajevo X/5, srpanj 1935, str. 55. i 56.

³⁴ Gl. Z. m. NS XXVI. Sarajevo 1971, str. 114, slika 2.

³⁵ U baltičkim zemljama sjekira je važila kao simbol Tora. Crteže i literaturu donosi Georg Wild, Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik. Teil I. Wiesbaden 1970, str. 148—150.

žao kult lipa, donekle vrbe, kao i kult kućne zmijske, te daždevnjaka. Ovdje bi spadalo i upućivanje molitve »za šumski bereket« (bereket = blagoslov, napredak, sreća). Kada se, naime, otvarala za korištenje koja posuda zimnice (kada se »načinjala«), onda bi se izgovaralo: »Halilu, Rahmanu i šumski bereket, da Bog dá.«

Lipa je sve do u najskorije doba bila posebno štovana u bosanskih muslimana. Uočljivo je da se naročito sadila pokraj džamija i drugih vjerskih objekata.

Postoji već iz 1628—1629. jedno pisano svjedočanstvo o tome kako se bosanski muslimani (turci) zajedno s kršćanima skupljaju kod neke lipa i tom prilikom donose zavjetne darove, svijeće i sl.³⁶

Učitelj Ibrahim Sarajlić zabilježio je 1897. godine i kao etnografsku građu poslao Zemaljskom muzeju u Sarajevu podatke o jednoj lipi »za koju narod pripovijeda da joj ima 500 godina«. »Još u stara vremena« — veli Sarajlić — »pod nju su dolazili muslimani na Bajram ujutro čim bi izišli iz džamije, te bi pod njom malo sjeli i zijaret je učiniti.« Cijela mahala u kojoj se nalazi lipa i koja se prozvala Lipa mahala »klala bi kurbane« pod lipom; to se smatralo »kao da je na Meću (Meku) otišao«.

Zabilješka je zanimljiva ne samo sa stanovišta botaničke mitologije, već i po tome što sadrži jednu sinkretističku crtu: spajanje kurbanske žrtve sa starim slavenskim običajem prinošenja žrtava svetim drvetima, o čemu za paganske Slavene svjedoči veći broj izvora.

Skrenuo bih pažnju i na to da kult lipa poznaju od svih islamskih naroda, čini se, jedino bosanski muslimani. To zaključujem iz okolnosti što Rudolf Kriss i Hubert Kriss Heinrich, koji su vrlo marljivo sakupljali materijal o narodnim vjеровanjima u islamskih naroda³⁷ lipu spominju samo na jednom mjestu, i to povezano s tradicijom bosanskih muslimana. Citiraju, naime (prema A. Hangiju), »poetičnu legendu« o nastanku jednog turbeta u neposrednoj blizini Banja Luke. Tamo je, po toj legendi, dolazio jedan pobožan čovjek pod ogromnu lipu sa vrelom i molio se. Kad je otišao na Čabu, zaboravio je na lipi mahramu, kojom je otirao lice poslije molitve, ali je na Čabi prilikom molitve prepoznao tu istu mahramu, obješenu na jednom drvetu. Tom prilikom napravio je znak na mahrami; kada se vratio s Čabe, vidio je mahramu sa istim znakom na svojoj lipi pokraj izvora. Smatrajući hadžiju »dobrim«, narod mu je poslije smrti napravio nad grobom turbe.

Tako je eto lipa posredstvom ove legende uvrštena u folklor islamskih naroda kao blagosloveno drvo.

³⁶ E. Fermendžin, Acta Bosnae. Zagreb 1892, str. 391.

³⁷ Rudolf Kriss-Hubert Kriss-Heinrich, Volksglaube im Bereich des Islam Band I Wallfahrtswesen

und Heiligenverehrung. Wiesbaden 1960, str. 352, Band II Amulette, Zauberformeln und Beschwörungen. Wiesbaden 1962, str. 245.

Nadalje, u narodnom vjerovanju bosanskih muslimana kao da vrba važi za simbol podmlađene prirode i rasta (u Čeha se očituje u igri pomlázka).³⁸ To izvodim iz jurjevskog običaja u sarajevskih muslimana, koji se sastoji u udaranju žene vrbovim granama po stomaku uoči Jurjeva sa magičnom svrhom da se do sljedećeg Jurjeva porodi.

Od mitologije životinja, zajedničke sa slavenskim narodima, u muslimana je bio vrlo proširen kult kućne zmijske. Vjerovalo se da kućna zmijska čuva kuću; ako bi se ubila, kuću i kućnu čeljad zadesila bi velika nesreća.

Rasprostranjen je i kult daždevnjaka. Po svojoj prilici stoji u uskoj vezi sa slavenskim kultom voda, izvora i kiše.

IV

SVETKOVINE

S obzirom na to da se islam u proslavljanju svojih blagdana ravnajući po lunarnom kalendaru, nije došlo do kontaminacije u proslavljanju islamskih sa zatečenim blagdanima, kako je to uspjelo kršćanstvu u smislu instrukcije pape Grgura I. I staroslavenski kultovi, a i kultovi ortodoksne, kao i heterodoksne crkve ravnali su se po solarnom kalendaru, tako da je bilo nemoguće da se svetkovine, utvrđene po hidžretskom kalendaru kontaminiraju sa zatečenim. To je moglo imati za posljedicu da se ranije svetkovine u potpunosti izgube kod islamiziranog stanovništva. Međutim, to se nije dogodilo iz više razloga, ali je najvažniji taj što je računanje po solarnom kalendaru u svakodnevnom životu daleko praktičnije od lunarnog računanja. Tako imamo pojavu da su bosanski muslimani uvažavali i islamske i predislamske svetkovine.

Proslavljanje tzv. kršćanskih svetkovina u bosanskih muslimana već je odavno upalo u oči pojedinim piscima.

U propovijedima fra Stjepana Jajčanina, štampanim bosančicom 1708. u Mlecima pod naslovom »Fala ot sveti, alliti govorenja ot svetkovina zabilježeni priko godišća« govori se o zaštitnicima Bosne: »Iliju proroka prvoga, drugoga svetoga Jurja, trećega Vida svetoga, četvrtoga Francešku svetoga... Franceško... Bosnu i Ercegovinu na viru obrati po svojim redovnicima... (Sv. Vidu klanjaju se) osobito u kraljevstvu bosanskomu ne samo kod krstjana ali isti šizmatici i odmetnici od vire katoličanske, i ne samo oni ali isti turci poštenje nose mu i ne posluju na dan njegov i zovu Vidov dan.« O Iliji proroku:»ne samo da se slavi u kraljevstvu bosansko-

³⁸ Upor. Pero Bulat, Pogled u slavensku botaničku mitologiju, Zagreb 1932, str. 9—10.

mu... boje ga se isti nevirnici i poštenje mu nose, kao u Bosni turci na njegovu svetkovinu ne smiju ni za kakav posao prionuti, bojeći se ognja s nebesa kako se često događa i zovu ga Ognjenim Ilijom«. O sv. Nikoli: »nije potrebe govoriti, svakom je očito da isti turci znaju i zovu Nikolj dan, grci šizmatici i oni ga slave... sv. Nikola ne samo zaziva se u bolesti i potrebah svitovnjih, kako no čine naši vlasli šizmatici kada se dižu na put i uzmu tojagu, onda reku: pomози sveti Nikola, putniče...« I Matija Divković (god. 1616) u svojim *Besidama* označuje Iliju proroka kao prvog zaštitnika svega kraljevstva bosanskog i upoređuje ga sa suncem.

Dovoljno je poznato da ovakvo proslavljanje mnogih svetkovina koje imaju kršćansko obilježje ima svoj korijen zapravo u predkršćanskim kultovima. Pri tome je određenom ranijem, konkretno predslavenskom, kultu data samo kršćanska forma. Mnogi, dakle, tzv. kršćanski kultovi u suštini su staroslavenskog postanka, a samo su prividno kršćanski. Na taj način je putem staroslavenske tradicije, a onda najviše posredstvom Crkve bosanske, a najmanje direktno posredstvom ortodoksnog kršćanstva, doprlo i do bosanskih muslimana proslavljanje većeg broja, sudeći po nazivu, kršćanskih religioznih manifestacija.

U ovom pogledu treba razlikovati tri kategorije ovih svetkovina.

Prvo su svetkovine prema kojima su muslimani sa stanovišta kulta indiferentni, tako da im ove svetkovine služe samo za sezonsko računanje.

U drugoj grupi tzv. kršćanskih svetkovina muslimani su, istina, uzimali aktivnog učešća, ali samo u pravcu apotropejskog djelovanja, i to protiv svetkovine kao takve.

Konačno, treću grupu čine svetkovine koje muslimani smatraju »svojim«. Ako se eventualno i u ovoj grupi sreću apotropejski činovi — slično kao i u kršćanskog stanovništva — oni nisu usmjereni protiv svetkovine kao takve, već zlih sila koje se javljaju prigodom tih svetkovina.

Ova prva grupa svetkovina nema, prema tome, kod muslimana kulturni značaj. Muslimanima su ove — kao i sve druge hrišćanske svetkovine — služile za orijentaciju u ravnaju prema sunčevu kalendaru, i to po starom kalendaru.

Muslimani se drže starog kalendara jednostavno zato što su nastavili da se po tom kalendaru ravnaju i poslije reforme kalendara od strane pape Grgura XIII 1582. godine. Do reforme kalendara, po tzv. starom kalendaru ravnali su se i bogumili, i pravoslavni, i katolici. Nije bila jednostavna stvar uvođenje novog kalendara ni među katolicima. Papa je to činio postupno od zemlje do zemlje. Tako je u Hrvatskoj i Ugarskoj novi, gregorijanski kalendar uveden 1587, a u Bosni istom 1631. godine. Postojali su otpori koji su sasvim razumljivi: znalo se da određena svetkovina po do-

tadašnjem računanju pada u taj i taj dan, pa je teško bilo uvjeriti i katolike, da se sada odjednom ta ista svetkovina više ne proslavlja kao do tada. Govorilo se, kako je to zabilježio upravo za Bosnu (godine 1628) A. Georgijević da papa »uvodi novu vjeru«. ³⁹ Bilo je zbog uvođenja novog kalendara i otpada od katoličke vjere. Uostalom, trebalo je vremena dok su se i pojedine protestantske države odlučile da uvedu novi kalendar bez obzira na to što je ovaj tačniji od julijanskog.

Turska država se držala starog kalendara, pa su se, npr., vašari u Bosni za turskog vremena uvijek držali po starom kalendaru, neovisno od toga što je stanovništvo koje je tendiralo određenom vašaru bilo, npr., katoličko.

Jasno je da je stari kalendar i dalje važio kod pravoslavnih i muslimana, koje niko nije ni pokušao natjerati da se odreknu računanja vremena na koje su od starina navikli. Tako je, dakle, došlo da su se katolici izdvojili u proslavljanju svetkovina, koje su nekada na jednak način računali i jedni, i drugi, i treći, a ranije i bogumili.

Druga grupa svetkovina praćena je, zapravo, rezistencijom u tome smislu što se magičnim činima odbijalo štetno djelovanje odnosne svetkovine.

Mislim da u ovu grupu svetkovina spada u prvom redu Badnje večer i Božić. ⁴⁰ U nekim krajevima, međutim, Božić može imati i značenje blagdana novog sunca, zimski solsticij, jarila, kada dani postaju dulji i prestaju se kratiti (kod Rusa koročun, od riječi kratiti). Tako imamo pojavu paljenja vatri uoči Božića, npr. među muslimanima u Travniku.

Međutim, pretežu apotropejski činovi, vezani za Badnje večer i Božić, koji su muslimani obligatno nazivali »Bozgun«, »Bozruk«, »Trozuk« ili »Rožić«, ali ne zato da bi se time vrijeđali kršćani, već iz uvjerenja da je blasfemično u bilo kojoj vezi pojam Bog uzimati u deminutivu (bog — božić). Uoči Božića, dakle na Badnji dan, vrše se razni magični čini (zaparanje kuće nožem, mazanje bijelim lukom po bravama, razna kađenja, npr. smrekovinom) pošto tada karandoloz hoda »i zamače svoju zurnu u sudove«, pa ih tako opogani (Sarajevo), odnosno te večeri treba bijelim lukom rastjerati »aveti i zle duhove« i »odbiti demone«. »Te se noći — veli A. Čatić — »zaglavljaju vrata i prozori glogovim drvetom, koje ima isto svojstvo kao i bijeli luk.« ⁴¹ U Banjoj Luci i Prijedoru u muslimana uoči Božića kašike su do sjutra ujutro sklanjane, obično zadjenute pod strehu ili vješane na kućna vrata, da ih karandoloz ne bi opoganio. Osim paranje nožem, običavalo se u Sarajevu (uz

³⁹ Upor. Mitrović-Kreševljaković, Bosna u izvještaju Atanasija Georgicea, separat, str. 227.

⁴⁰ Upor. Tih. R. Đorđević, Naš narodni život VI. 35—37; A. Čatić,

Božić kod muslimana. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 26, u Zagrebu 1928.

⁴¹ A. Čatić, ibidem, str. 379. i 380.

učenje kur'anskog poglavlja Ajet al-kursi) šarati ugljem unutar svih prostorija u obranu od karandžolozima. U istočnoj Bosni, neposredno pred Božić ili na sam Badnjak, zapisivalo se da se stoka zaštititi od šerra (zla), na Božić se sa Musafom pod pazuhom tri puta obilazilo oko štale, tucali se orasi (s obrazloženjem »tučem kućnog dušmana, što beričet odnosi, a musibet donosi«) itd. (podaci od Ibrahima Ho-džića iz Godomilja).

Magijske radnje u obranu od karandžolozima frapantno podsjećaju na magijske radnje u obranu od đavola (bjesa) u Rusa na bogojavljenjsko veče, kada su vrata od kuća i tora obilježavana križevima.

Treća grupa obuhvaća svetkovine koje bosanski muslimani smatraju kao svoje. U ovoj grupi mogli bismo izvršiti jednu dalju podjelu, i to na svetkovine koje općenito usvajaju muslimani u Bosni i Hercegovini, kao što je slučaj s Jurjevom i Aliđunom, od svetkovina čisto lokalnog značaja, kao što je, npr., proslavljanje Vidov-dana i Spasova u nekim muslimanskim selima ispod Jahorine (Turovo, Trebečaj).

Bila je raširena i svijest da je proslavljanje Jurjeva, Aliđuna itd. naslijeđeno od predislamskih predaka. U jednom zanimljivom članku Sulejman Suljagić je iznio⁴² da u Slavljevićima, muslimanskom selu na južnom obronku Jahorine, muslimani okolnih sela priređuju svake godine dernek (zabavu) na stari Spasov-dan; isto to čine u muslimanskim selima sjeverno ispod planine Treskavice i Hojte, i to u selima Godinju i Trebečaju na Jurjev-dan, u Turovima na Vidov-dan, a na vrelu Husremovcu (blizu sela Ledića) na Aliđun. »Ako ih upitaš« — piše Suljagić — »kako je to da oni kao muslimani priređuju svoje derneke na nemuslimanske blagdane, odgovoriće ti, da je taj običaj ostao kod njih od pamtivijeka.« Staro pagansko porijeklo tih derneka proizlazi i iz onoga što Suljagić kaže: »Ti derneki stoje po pričanju starijih u vezi sa njihovim težačkim radovima, tako: dernek na Jurjev-dan čine u slavu toga što im je posijano žito dobro poniklo; dernek na Spasov-dan čine što se je žito dobro razvilo (otičilo); na Vidov-dan što je žito isklasalo, a na Aliđun, što su dočekali, da žito sretno požanju i počnu jeste novinu.«

Proslavljanje pojedinih po formi kršćanskih svetkovina među muslimanima u Bosni i Hercegovini prilično je neujednačeno, imajući u vidu da li se radi o selu ili gradu, mjesne ili regionalne razlike i sl. Izuzetak čini svetkovanje Jurjeva i Aliđuna (Ilin-dana), koje nesumnjivo ima određeni općemuslimanski, ali i općebosanski karakter.

⁴² Sulejman Suljagić, Zanimljivosti iz planinskih krajeva oko Sa-

rajeva. Novi Behar, IX, 1936, br. 9—13, str. 136—137.

Sv. Juraj i Ilija važili su, uostalom, kao zaštitnici Bosne.⁴³

Svetkovanje Jurjeva i u muslimana povezano je s mnogim radnjama apotropejskog i divinacionog obilježja. Svakako pri tome zaslužuje naročitu pažnju trubljenje u trube («trubaljke») od drvene kore kao staroslavenski običaj. »Skoro svako diete ima svoju trublju« — pisao je 1871. Anto Knežević — »koju si je načinilo od ljeskove ili vrbove kore, te trube u nju, da tako rekнем, kroz cielu noć i cieli Jurjev-dan. Kad sam nekoje upitao za uzrok, rekoše mi, da smetaju čarataruše koje sad trublju slušajući ne mogu čarati i drugomu štetu nanieti.«⁴⁴

Igranje kola na Jurjevo jedan je od brojnih relikata davne slavenske tradicije.

Važno je u ovoj prilici da se ukaže na to da muslimansko proslavljanje Jurjeva, u Bosni i Hercegovini nije značilo bilo kakvo odstupanje od važećih običaja u muslimana općenito. Među muslimanima se, naime, Jurjev proslavljao kao Hidr-Elijas, Edrelez, pa se u Turskom Carstvu tome proslavljanju davao i službeni karakter.⁴⁵ U nauci nije objašnjeno kako je došlo do tandema Hidr i Elijas. Zagonetan je i Hidr u značenju Zeleni (upor. »Zeleni Juraj«). Kod bosanskih muslimana kao uopće na Balkanu Hidr je poznat kao Hazreti Hrzul (pa se i Jurjevo nekada naziva Hazreti Hrzulov dan).⁴⁶ On je taj koji se tajanstveno javlja sa svojim štapom i donosi sreću.⁴⁷

U muslimanskom svetkovanju Aliđuna (Ilin-dana) došle su do izražaja staroslavenske paganske tradicije, povezane s kultom sunca, gromova i kiše. Narodni teferiči i dove održavane su na Aliđun često »na kakvim visovima« (M. Karanović).

Opisujući jedno od dva mjesta za narodne sastanke i teferičenje o Aliđunu na području Bosanske krajine, u Večićima (općina Mrkonjić-Grad), Milan Karanović govori o prostranoj zaravni s turbetom pod jednom ogromnom lipom, gdje je od velike davnine

⁴³ Upor. A. Solovjev, Saint Grégoire patron de Bosnie. Byzantion, t. XIX, Bruxelles 1950, str. 263—279; K.(nežević Anto), »Otcī« kraljevstva bosanskoga. Vienac III, br. 22. U Zagrebu dne 3. lipnja 1871.

⁴⁴ Vienac III. U Zagrebu 1871, str. 347. O svetkovanju Jurjeva u bosanskih muslimana upor. još: H. Kreševljaković, Jurjevo. Zbornik za narodni život i običaje, knj. XVI, sv. 1. U Zagrebu 1911, str. 158—160; Ismet Šarić, Jurjevo, isti časopis, knj. XXXII, sv. 1. U Zagrebu 1939, str. 225—228; Abdulah Genjac, Običaji kod muslimana uz Jurjev. Osvit 1/1942, br. 10, str. 7.

⁴⁵ Upor. V. Kurilev, Hidirelez, parazitok drevnogo zemledelčeskogo kulta v Maloj Azii. Filozofija i istorija tjurskih narodov. Lenjingrad 1967.

⁴⁶ Upor. Jasna Belović, Die Sitten der Südslaven. Dresden, str. 257—259. — Hazreti Hrzul je ovdje predstavljen kao zaštitnik životinja, što se uklapa u koncept o Jurjevu kao stočnom blagdanu.

⁴⁷ Hidr se obično identificira sa jednom legendarnom ličnosti iz Mojsijeva doba (o Hidru upor. F. W. Hasluck, Christianity and Islam under the Sultans. Vol. I. Oxford 1929, str. 319—336).

održavan narodni sastanak na Ilindan. Narod je tamo dolazio svake godine na Ilindan, obavio u podne dovu i zabavljao se. »Baveći se proučavanjem ovih krajeva« — veli Karanović — »bio sam jedne godine na tome ilindanskom sastanku i posmatrao život i rad njegov. Sabrao se narod sve triju vera iz veće daljine. Pograđene su vašarske kolibe, šatre i ladnjaci. Vatre se puše, peče se kava i okreću janjci na ražnju. Na tolikom skupu bude oko deset hodža iz okolnih muslimanskih sela. Kad dođe podne, oko turbeta u hladu ogromne lipe, klanjaju podne. Posle klanjanja razidu se po vašaru... Zadio me ovaj prizor kao najrečitiji primer verske tolerancije: Kad su se muslimani razišli, posle klanjanja ispod lipe, jedna pravoslavna porodica iz okolnih sela postavila je sofru uz samo turbe. Domaćin je, oslanjajući se leđima uza zid turbeta, nazdravljao rakiju onako kao kad bi bio kod svoje crkve... I niko tome nije šta zameravao što je to kod inoverne bogomolje...«⁴⁸

Svetkovanje Aliđuna u sarajevskih muslimana opisao je (1871. godine) Anto Knežević riječima: »Na Ilindan ranim jutrom podigne se iz Sarajeva malo i veliko i idu na Trebević, visoku planinu, gdje do mrkloga mraka piju, jedu, pjevaju, pucaju, kolo vode, kamena se bacaju i svakovrstno veselje provode.«⁴⁹

Na svetkovanje Ilindana u muslimana ukazao je i Gavro Vučković (1872. godine) koji piše: »Turci u Bosni na dan našeg svetog Ilije imaju neku slavu, neko veselje. Oni izlaze na najviša i najveća brda i tamo noće, lože vatre, jedu, piju, puškaraju, Bogu se mole.«⁵⁰

S Aliđunom narodna tradicija povezuje islamizaciju. To se ogleda naročito u uzrečici »Do podne Ilija, od podne Alija«. Zabilježili su je, iako ne posve vjerno, i Vuk Karadžić, i Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak. Prema jednoj prekrasnoj muslimanskoj narodnoj lirskoj pjesmi, koju je objavio akademik Vlado Milošević,⁵¹ islamizacija je prikazana kroz jedan alegorični san »Dure robinje«, kojoj je »vita jela« iz srca nikla i po svem svijetu grane razvila. San je protumačen tako da će Dura roditi »sveto koljeno«. Saznavši za smisao svoga sna, Dura se pokušava objesiti u gori o granu jele:

⁴⁸ Milan Karanović, Ilindanski vašar u Večićima. Razvitak, Banja Luka, V, 1. VIII 1938, br. 8. i 9, str. 262—266.

⁴⁹ K., »Otcī« bosanskog kraljevstva. Vienac III, u Zagrebu, 3. lipanj 1871, str. 347.

⁵⁰ Gavro Vučković, Robstvo u slobodi ili Ogledalo pravde u Bosni. U Novom Sadu 1872, str. 94. — Naj-

noviji prilog proučavanju proslavljanja Aliđuna predstavlja studija Mirolava Niškanovića, Ilindanski dernek kod turbeta Đerzelez Alije u Gerzovu. Novopazarski zbornik 2. Novi Pazar 1978, str. 163—168.

⁵¹ Vlado Milošević, Bosanske narodne pjesme — gradske. Zbornik krajiških muzeja V, 1973, str. 161—162.

Od jele se grana salomila
u tom času je sina rodila.
Do podne bio je Ilija,
a od podne hazret Alija.⁵²

Porijeklo mita o Aliđunu kao simbolu islamizacije možda ima izvor u jednoj dosta raširenoj eshatologiji, prema kojoj će Ilija doći i navijestiti drugi Isusov dolazak i Posljednji sud. Uporište za jednu takvu interpretaciju nalazilo se, prije svega, u Ivanovu evanđelju. Ilija je očekivani prorok (1, 21, 25; upor. Matej 17, 10—13, Luka 9, 8).

Prema jednoj tradiciji, sačuvanoj u bosanskih muslimana, a zabilježenoj 1871, Ilija je, saznajući za profeta Muhameda, došao mu i zamolio ga da ga primi pod svoj bajrak i među svoje sljedbenike. Muhamed mu odbije molbu iz uzroka što Ilija kao židov ne vjeruje u Isaa, a to je dužan svaki musliman vjerovati. Zato, ako Ilija misli stupiti među Muhamedove sljedbenike, mora se najprije pokrstiti i tako Isusa pripoznati, pa se onda poturčiti. Ilija se zato najprije pokrstio, te je kao pravi kršćanin bio pola dana; a u podne poturči se. »Zato ga oni (bosanski muslimani) od pola dana slave i svetkuju; odavde ona izreka »do podne Ilija kršćanin, a od podne Alija turčin«.⁵³

Učenje o dolasku Ilije, koji će navijestiti (ponovni) Isusov dolazak i Posljednji sud bilo je prisutno i kod katara.⁵⁴

»Očekivani prorok«, ako pretpostavimo jednu islamsku interpretaciju, bio bi, umjesto Ilije Muhamed, koji je (kako se vidi iz nekih hadisa) također učio o ponovnom dolasku Isusa, kao predznaku sudnjeg dana. Isus će tada slijediti Muhamedov šerijat. Na bogumilsko učenje o dolasku Ilije koji će nagovijestiti Isusov dolazak moglo se nakalemiti islamsko učenje o dolasku Isusa.

V

BOGUMILSKE RELIGIJSKE TRADICIJE

U vrlo obimnoj literaturi o bogumilstvu — uzimamo taj termin kao konvencionalan — najmanje se raspravljalo o bogumilskim reliktima koji su se održali u narodu. Glavno je pri tome da

⁵² Analogno ovom snu, po islamskoj legendi, vezir vladara Nemruda (biblijski Nimrod) Tarek, otac profeta Ibrahima, sanjao je kako mu iz leđa drvo niče a grane tog drveta pritisnule svijet. San je protumačen kao propast Nemrudova carstva i utemeljenje Ibrahimove religije.

⁵³ Vienac, god. III, br. 22. U Zagrebu 3. lipnja 1871, str. 347.

⁵⁴ Milan Loos, Les derniers cathares de l'Occident et les relations avec l'Eglise patarine de Bosnie. Historijski zbornik XXIX—XXX, 1976—1977. Zagreb 1977, str. 123—124. Wild, ibidem, str. 127.

nisu vršena bilo kakva naučna ispitivanja koja bi potvrdila, odnosno opovrgla već odavno objavljena svjedočanstva, prema kojima se u pojedinim krajevima Bosne sve do polovice prošlog vijeka još i održalo pripadnika bogumilstva. Na ta svjedočanstva posebno se osvrnuo Aleksandar Solovjev,⁵⁵ ujedno pledirajući da se pokuša proučavanje folkloru prije svega u dolinama gornje Neretve i Drežanke.

Jedan, npr., bogumilski relikv u bosanskih muslimana mogli bi biti i tragovi metempsihoze. Naime, po naziranju pojedinih bogumilskih sljedbi, posebno katara, nije bilo dopušteno ubiti bilo koju životinju. Opravdavalo se to time da je u svakoj životinji mogla biti čovječija duša, koja se tu našla da čini pokoru za grijehe koje je dotični učinio dok je bio živ. Jedino u zmijske nije moglo biti čovječije duše, pa se zato zmija mogla ubiti. U turinskoj parnici od 1388. godine iznosilo se da duša koja na samrti ne primi consolamentum prelazi u prvo tijelo na koje naiđe, bilo to čovječije ili životinjsko; tako to traje sve dok na samrti ne bude blagoslovljeno od svoga duhovnog oca.

Bosanski bogumili također su mogli usvajati stav o metempsihozi, interpretiran na izloženi način. Ipak, s obzirom na staroslavenski kult tzv. kućne zmijske, pretpostavljamo da je u pogledu kućne zmijske, ali ne i zmijske uopće, bosansko bogumilstvo i ovdje učinilo ustupak staroj slavenskoj religiji.

Posve u duhu katarskog učenja, i u bosanskih muslimana se nailazi na tragove vjerovanja da se čovječija duša može staniti u tijelu životinje. Ja sam o tome u mladosti dosta toga slušao među sarajevskim muslimanima. U ovom pogledu ostavio je jedan značajan zapis, još iz osmanskog vremena, Klement Božić u svojim »Slikama iz Bosne«.⁵⁶

Govoreći, kao i niz drugih savremenih posmatrača, o čoporima pasa u sarajevskoj čaršiji i mahalama, Božić kaže i ovo:

»Muslimani ih (pse) miluju tim, što im mirno živjeti dadu; kažu moglo bi biti da je u kom duša insanska (čeljadeta) te ako po noći što neugodno sanjaju, kúpe u jutro više somuna, pak razdiele med pse svoje mahale.«

U pojedinim pasa se, dakle, mogla, po vjerovanju sarajevskih muslimana, zateći insanska (čovječija) duša, a to drugim riječima indicira na vjerovanje u metempsihozu.

⁵⁵ Aleksandar Solovjev, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne. Godišnjak Istorijskog društva BiH, 1. Sarajevo 1949. Muhamed Hadžijahić, O islamizaciji bosanskih

krstjana. Obzor, Zagreb 31. X 1937, br. 295.

⁵⁶ Kl. Božić, Slike iz Bosne. Viena 1869, str. 461.

I znatan interes kod bosanskih muslimana za Parakleta iz Ivanova evanđelja mislim da ima korijen u bogumilstvu. Ricaut (1668. godine), opisujući poture (Potaren) iz Bosne doslovce piše: »Ma koliko se smatrali mudrim, oni ne prestaju vjerovati da je Muhamed sveti duh kojega je obećao Isus Krist i da je silazak duha svetog na Duhove bio tip i lik njegov (Muhamedov), tumačeći na sve načine riječ Paracletus svojim prorokom, kojemu je bijeli golub tako često na uho prišapnuo najpouzdaniji način, da stekne raj i da uživa u sreći koja je njemu obećana. Potari iz Bosne svi su ove sekte, ali oni plaćaju takse kao i kršćani...«⁵⁷

Poturi su, razumije se, oni obrazovani, kako svjedoči Ricaut, podrazumijevali da Paraklet, nagoviješten u Ivanovu Evanđelju (XIV, 16 i 26; XV, 26; XVI, 7—8 i 13—14) nije isto što i Duh sveti. Za razliku od ortodoksne crkve, da nisu isto učila je i Crkva bosanska (»spiritus sanctus et spiritus paraclitus non sunt idem«).⁵⁸ S ovim u vezi indikativno je da je u bosanskim evanđeljima riječ Parakletos iz originala ostala neprevedena (kako je upozorio Solovjev). Učenje o »Obećanom« sigurno je dobro došlo islamskim misionarima u Bosni, koji su mogli uvjeravati bogumile da je Obećani zapravo Muhamed. Da je taj koncept naišao na plodno tle, pokazuje preokupacija potura sa Parakletom. Do najnovijeg vremena među širokim slojevima muslimana u Bosni pokazivao se interes o pitanju nagovještaja Parakleta (u Ivanovu evanđelju).⁵⁹

Govoreći o poturima, Ricaut spominje vojnike »koji borave na ugarskim i moravskim granicama«, pa nastavlja: »Oni čitaju Novi zavjet na slavenskom jeziku, koji dobivaju iz Moravske i Dubrovnika. Drago im je da saznaju o tajnama Kur'ana i da ga čitaju na arapskom i čak se pretvaraju — da ne ispadnu nezgrapni i neuki — da znaju perzijski, koji je dvorski jezik...«

Da su Ricautove informacije tačne, potvrđuje i jedan dubrovački izvještaj od 30. marta 1596, kao i okolnost da se nekoliko evanđelja našlo u muslimanskoj sredini. Ukazano je da su poturi

⁵⁷ Engleski i francuski tekst donosi A. Solovjev u studiji Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima. Gl. Z. m., NS II. Sarajevo 1952, str. 104—105.

⁵⁸ Upor. Franjo Sanjek, Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku. Zagreb, 1975, str. 134.

⁵⁹ Još u XIX st. islamizirani Bosanci operisali su s argumentom da je Isus u Evanđelju navijestio Muhamedov dolazak. Antun Knežević je (1870. godine) zabilježio razgovor koji je imao s jednim običnim muslimanom iz Bosne (Knežević ga

naziva »ćosom«). Kada mu je u razgovoru Knežević rekao da »vjeruje u Isusa i njegov nauk«, »ćoso« mu je odgovorio:

»Lažeš k'o pas; da ti vjeruješ u Isa pejgambera (Isusa proroka), ti bi vjerovao i u Muhameda; on je prorokao da će Muhamed doći i zapovijedio u Indilu (evanđelju) da ga vi svi poznate za pravog proroka.« (Bosanski Prijatelj IV. U Sisku 1870, str. 115). — Učenje o Parakletu igralo je važnu ulogu i u manihejstvu. Mani je također smatran da je obećani Paraklet.

po svojoj prilici nabavljali za svoje potrebe ćirilski evanđelja, i to najviše štampana. Pri tome je uglavnom dolazio u obzir Novi zavjet u prijevodu istarskih protestanata na čakavskom, štampan 1563. godine.⁶⁰

Nadalje su bosanski muslimani (kao i drugi južnoslavenski narodi) baštinili od bogumila dijelom i njihovu magiju. Tipičan primjer u tom pogledu je tzv. Kunovski zapis, koji je pisao za tek islamizirane Bosance neki redovnik Crkve bosanske negdje oko 1560—1565. godine, a moguće nešto i kasnije. Zapisu je bila svrha da suzbije đavolske sile koje nanose štetu putem treska, groma, zlog grāda, suhog vjetra i studenog dažda. U tekstu pisanom bosanćicom, djelomično i latinskim jezikom (priča o Abgaru) navedeno je 29, a možda i više, muslimanskih imena, čiju je imovinu trebalo zaštititi.⁶¹

Poturi su, kako je to tvrdio anonimus iz 993/1585. nosili »dvostruke zapise«: jedan od popa, drugi od hodže. Primjer zapisa od popa jeste Kunovski zapis.

Bogumilske religiozne tradicije osjećaju se posebno u sferi sepulkralnih spomenika. Polazimo od toga da je grō stećaka bogumilske provenijencije (ne osporavajući da su i pravoslavni i katolici, pa u prvo doba i muslimani, također pokopavani pod stećcima). Neosporno bogumilski stećci bili bi oni koje kao takve odaje simbolika ili tekst natpisa, kao i oni, situirani »na svojoj zemlji, na plemenitoj« (jer se ortodoksni kršćani mogu pokopavati samo na posebno određenim i posvećenim grobljima). Na srednjovjekovnim nekropolama, ili u neposrednom njihovu produžetku, na starim muslimanskim grobljima, kako je već rečeno, održavane su proljetne dove. Na stotine mjesta najstarija muslimanska groblja situirana su uz srednjovjekovne nekropole. Na najranijim nišanima neki simboli preuzeti su sa stećaka (ljudske figure, razne životinje kao što su soko, lovački pas, jelen, konj, vuk, zmija, mač, koplje, štit, luk i strijela, dalje sunce, polumjesec, polukugle, zastavice, ruka, arkada, kukasti križ i sl.). Običaj izrade »kamenica« (»vodena«⁶², odnosno »čančića«) prakticiran je kako na stećcima, tako i na nišanima. Postoji i paralelizam u medicinskom korištenju stećaka i najstarijih nišana: i sa nekih stećaka, kao i nišana, struže se prah u ljekovite svrhe. Nekoliko najstarijih nišana ima, posve u stilu stećaka i natpisa bosanćicom. Možda i česta pojava muslimanskog pokopavanja izvan grobalja, što važi posebno za Srebrenicu, ima svoj izvor u pokopavanju »na svojoj zemlji, na plemenitoj«.

⁶⁰ Bliže o ovome: Muhamed Hadžijahić, O vezama islamiziranih bogumila sa hrvatskim i slovenskim protestantima. Historijski zbornik XXIX—XXX, 1976—1977, str. 127—132, Zagreb.

⁶¹ Upor. Muhamed Hadžijahić, O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje Crkve bosanske. Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo. God. X/2, 1974, str. 55—109.

VI

RELIKTI ORTODOKSNOG KRŠĆANSTVA

Svakako bi predstava o sinkretizmu u islamu u Bosni i Hercegovini bila nepotpuna, ako ne bismo uvažili i religiozne utjecaje ortodoksnog kršćanstva. Ti su utjecaji prisutni prije svega zato što je dio katolika i pravoslavnih prelazio na islam, a i crkva bosanska, smatrajući se apostolskom, baštinila je dosta elemenata prvobitnog kršćanstva. Upravo zato jer je i crkva bosanska — kršćanska, makar bila heterodokсна, često je teško strogo razlučiti bogumilske i ortodokсно-kršćanske religiozne relikte.

Za akceptiranje elemenata ortodoksnog kršćanstva u pučkoj religiji bosanskih muslimana karakteristično je slavljenje Uskrsa. O tome je u »Hrišćanskom delu« napisao poseban rad Mil. S. Filipović.⁶² Uskrs — kako Filipović kaže — kao »glavni, najveći i čisto hrišćanski praznik, praznik za koji se vezalo najmanje nasleđa iz prehrišćanskih vremena« također je našao određeno mjesto ne samo kod muslimana južnoslavenskog porijekla već i u drugih balkanskih muslimana. Iz podataka koje prezentira Filipović jasno je da je glavna poenta u muslimanskom respektiranju Uskrsa u prihvaćanju darivanja šarenim jajima (analogno kršćanskom prihvaćanju darivanja kurbanskim mesom), dakle jedna forma međukonfesionalnih interakcija. Uskrsna simbolika šaranja jaja, kako je poznato, predkršćanskog je porijekla i nastavlja se na stare proljetne tradicije. Na taj način proizlazi da su muslimani uvažavali zapravo izvorno nekršćansku stranu uskrsnog kulta.

U ovoj prilici ćemo se ograničiti na spomen nekoliko relikata, odnosno utjecaja ortodoksnog kršćanstva na muslimane.

Uzmimo kao primjer pojavu da je kod muslimana u nekim predjelima Posavine petak poprimio značaj svetkovanja poput nedjelje u kršćana. U tim krajevima petkom se nije radilo (inače muslimani petkom nisu radili samo za vrijeme dok se obavlja džuma).

I nedjelja se u muslimana tretirala odabranim danom (»nedjeljica-svetica«), što se također može smatrati kršćanskim obilježjem.

Kao kršćanski utjecaj može se smatrati i to što su se pojedini muslimani obraćali kršćanskim kultnim mjestima kao i tražili duhovne usluge od katoličkih fratara i pravoslavnih popova (analogno obraćanju nekih pravoslavnih i katolika islamskim kultnim mjestima i hodžama).

Među pravoslavnim i katoličkim kultnim mjestima koja su posjećivali muslimani posebno se ističe olovska i čajnička Gospa, kao i grob sv. Save u Mileševu. Niz suvremenika iz XVI i XVII

⁶² Uskrs kod muslimana. Hrišćansko delo, sv. 2, mart—april 1938, Skoplje.

stoljeća svjedoči kako su muslimani poštivali ikonu Gospe u Olovu (Hayes, anonim iz 1621) kao i grob sv. Save (Ramberti 1533, Jean Chesneau 1547, Jacques Gassot 1548, Pierre Lescalopier 1574. i dr.).⁶³ Ali i u ovoj prilici, konkretno u odnosu na štovanje sv. Marije, treba uzeti u obzir razvojnu dinamiku. Iz studiozno napisanog rada Marka Oršolića o štovanju Marije kod bosanskih muslimana, kao i iz anketiranja koje je izvršio taj autor,⁶⁴ mislim da se može zaključiti da je samu u ranije doba kult Marije u muslimana nosio sinkretistička obilježja. Kasnije se, zapravo, sveo na razinu onoga što ortodoksni islam naučava.⁶⁵

Nadalje, Kunovski zapis pokazuje da su se islamizirani bogumili obraćali predstavnicima Crkve bosanske, dok se ova makar koliko-toliko uspjela održati, a u isti mah i popovima ortodoksnih crkava.⁶⁶

SINKRETISTIČKI ELEMENTI U ISLAMU U BOSNI I HERCEGOVINI

Re z i m e

U islam kakav su donijeli Turci na Balkan islamizirani Bosanci unijeli su dosta elemenata ranijih svojih vjerovanja i obreda, prije svega stare slavenske religije, zatim bogumilstva, kao i drugih kultova koji su ostavili traga u južnoslavenskim zemljama. Iako su kroz stoljeća činjeni napor da se u narodu iskorijeni sve ono što nije nosilo strogo islamsko obilježje, prije svega u religioznoj sferi, samo se djelomično u tome uspjelo.

Raspravljajući o postojanju kontinuiteta ranijih kulturnih mjesta sa islamskim, autor kao najtipičniji primjer uzima ćeliju u živoj

⁶³ Dalja svjedočanstva u članku Tih. R. Đorđevića, Sveti Sava i naši muslimani. Politika, 6—9. I 1935. Đorđević napominje da je »baš to poštovanje sv. Save od strane naših muslimana učinilo, da su službeni predstavnici turske vlasti, poreklom ko zna odakle, možda poneki i od naših muslimana koji su hteli da pokažu svoju revnost prema islamu, smatrali za sablazan da telo velikog hrišćanskog sveca toliko poštuju i muslimani. Oni su, prosto iz religijskog fanatizma, učinili da telo svečevu bude odneseno i spaljeno...«

⁶⁴ Marko Oršolić, Štovanje Marije kod bosanskohercegovačkih muslimana. Zbornik radova prvog hrvatskog mariološkog kongresa »Bogorodica u hrvatskom narodu«. Split 1978, str. 126—130.

⁶⁵ Mislim da je u pravu Oršolić tvrdeći da »hazreti Fatima igra ulogu supstituta u odnosu na ulogu Marije u kršćanstvu«. To se može ilustrirati i jednim podatkom iz botaničke terminologije. Biljka zvana »Gospina ruka, Bogorodična ruka, Marina ruka«, *Hypericum perforatum* L. dobila je u bosanskih muslimana naziv Hazreti Fatimina ručica.

⁶⁶ Upor. M. S. Kosanović, Crte iz Bosne: O turčenju u Bosni, običajima srpskim kod turaka sa pričama i događajima u vezi toga. Glasnik Srpskog učenog društva. Knj. 69. Beograd 1889, str. 243—258. — Josip Matasović, Fratri bosanski prema muslimanima »za ličit bonika«. Liječnički vjesnik, Zagreb 1931, str. 411—419.

stijeni blizu Čengića kule u Rataju kod Foče, jedan hypogaeum sa natpisom u bosančici; pretvoren je u tekiju, a u njegovu produžetku bila je podignuta džamija. Ukazuje na brojna kulturna mjesta (visovi, stara groblja, vrela, pećine, jezera, crkve), koja su ranije služila predislamskim kultovima, a onda su postala muslimanska. Nastavljajući na paganski kult planinskih vrhova imamo slučajeve da je na vrhu planine Visočice postojao lokalitet Džamija, na planini Treskavici Čabenske stijene, na planini Konjuhu Dovište (Molitvište), na vrhu Trebevića Sofe (naziv za ograđeni prostor s obje strane ulaza u džamiju, gdje se klanjalo).

Kontinuitet sa predislamskim kultovima uočljiv je u postojanju brojnih lokaliteta gdje su se na unaprijed utvrđene dane utorkom poslije Jurjeva obavljale proljetne dove. U neposrednoj blizini tih lokaliteta gotovo uvijek su situirane srednjovjekovne nekropole. Te su nekropole i u predislamsko doba vjerojatno služile kao molitvišta. Pri tome autor skreće pažnju na to da su i pripadnici crkve bosanske molili na grobljima, pa se samo to nastavilo.

Autor nalazi niz starih slavenskih božanstava, koja su se nesvjesno održala u bosanskom islamu sve do pred drugi svjetski rat. Posebno se bavi kultom starog skandinavskog božanstva Tura (Thorr), koji su preuzeli i Slaveni.

Raspravlja i o blagdanima neislamskog porijekla kod bosanskih muslimana, stojeći na stanovištu da njihovo proslavljanje, usprkos kršćanskom obilježju (Ilindan, Jurjev, Božić, Vidov-dan, Spasov-dan) ima korijen u predkršćanskim kultovima.

Govoreći posebno o religioznim tradicijama bogumilstva u bosanskih muslimana autor se osvrće na kult Parakleta, pojave me-tempsihoze, uvažavanje Novog zavjeta, magiju, te na iste elemente u srednjovjekovnim sepulklarnim spomenicima i najstarijim nišanima (muslimanskim nadgrobnim spomenicima).

Kako je i dio katolika i pravoslavnih primio islam, daje se osvrt i na ortodoksne kršćanske religiozne relikte. Pri tome je značajno da su se pojedini muslimani obraćali kršćanskim kulturnim mjestima, te tražili duhovne usluge kod katoličkih fratara i pravoslavnih popova.

SYNCRETICAL ELEMENTS IN ISLAM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

S u m m a r y

After having accepted Islam, brought by Turks on Balkan, Islamized Bosnians incorporated into it many elements of their earlier beliefs and rites, primarily from their Slavic religion, but also from Bogomilism and other cults which had had some influence in their country. In spite of many efforts, through centuries, to eradicate, in the religious sphere, everything that is not strictly

Islamic, especially from the beliefs of Bosnian Muslims, the success was not complete.

Discussing about the existence of the continuity of rites on the same places before and after the Islamization, the author cites, as the most typical, the example of an ancient hypogeum, in fact a room built in a rock near the Čengiće's castle in Rataj near Foča, with an inscription in Bosnian alphabet. It was used by Bogomils and after the islamization converted to the teqīya and a mosque was built near it. He mentions many other places (hills, ancient graveyards, sources, caves, lakes, churches) which served as cultic places before and after Islamization. In continuity with the paganish cult of the mountains, a locality on the top of the mountain Visočica was named Džamija (mosque), on Treskavica a locality was named Čabenske stijene (Kaaba's rocks), on Konjuh a locality Dovište (the place for pray), on the top of Trebević Sofe (the name of the part of the mosque near the entrance).

The continuity with pre-islamic cults is manifested by the existence of certain localities where the people prayed for the rain on determined Tuesdays after Jurjevo (the 6th of May). Almost always one can find a medieval necropolis near these places. They were probably places of same rites before the Islamization. The author stresses that the adherents of the Bosnian Church used to pray on graveyards and probably continued these prayers after the Islamization.

Some Slavic deities persisted in Bosnian Islam till the Second World War. The author especially discusses the cult of the old Scandinavian god Tur (Thorr), accepted by Slaves.

He discusses the holidays too. Some of them, apparently Christian, might originate from the pre-Christian times (e. g. Ilindan, Jurjev, Božić, Vidovdan, Spasovdan).

In the discussion about the religious traditions from Bogomilism the author mentions the cult of Paraklet, metempsychosis, appreciation of the New Testament, the magic, and the same elements of medieval sepulchral monuments and oldest nishans (Muslims' tombstones).

Because of the conversion to Islam of some Orthodoxes and Catholics the author mentions their religious relics. It is important that some Muslims went to Christian cultic places and asked for some religious help from the Christian priests.